

BÉRES NORBERT

Kártigámnak emlékezetes történetei

Közelítések a 18. század végének népszerű prózairodalmához

Amennyiben a klasszikus századforduló prózairodalmának kortárs népszerűségét igyekszünk megragadni, úgy annak belátása is szükségszerű, hogy a jelenség tisztán irodalom-szociológiai megközelítése elégtelen. Habár a rendelkezésünkre álló források lehetővé teszik óvatos konklúziók megfogalmazását, a népszerűség komplexitását a szociológiai szempontrendszer hiátusai következtében csupán korlátozottan tudjuk értelmezni. Jelen dolgozat célkitűzése, hogy az első hazai irodalmi sikernarratíva, a *Kártigám* szerteágazó kontextusának felvázolásán túl poétikai elemzés segítségével közelítsen a román népszerűségének összefüggéseire, a „tündöklés” hagyományozódásának dimenzióihoz. Köztudomású, hogy a siker eredendően pszichológiai, szociológiai változókat, az irodalom vonatkozásában műfaji mintázatokat, poétikai, retorikai, stilisztikai alakzatokat, s nem utolsósorban könyvkiadói, könyvkereskedői érdekeltségeket, kiadópolitikai megfontolásokat integrál.¹ Előfeltevésünk szerint a szövegalakítási stratégiák tudatosan a népszerűségre való törekvés erőterében formálódtak, s főként azáltal nyilvánultak meg, ahogy az erkölcsnemesítő szándék (képesség) szervesen beleíródott a cselekménybe. A szöveg erkölcsi-erkölcstani vonatkozását alakító poétikai gyakorlat tehát elengedhetetlenné teszi a románok morális jellemzőivel kapcsolatos korabeli társadalmi, irodalmi-kulturális fel-tételrendszer kontextualizálását.

A 18. század végi prózai alkotások az erkölcsösség, az identitás, a nemzeti kérdések integrálásával nem csupán felszínes módon valószínűsítették meg a szórakoztatás és a nevelés korabeli követelményét, hanem lehetővé tették a szövegekbe szervesen illeszkedő ideológikus mintákkal való azonosulást is. A századvégi románok ideológikus megalkotottságát egy kézenfekvő analógiával érdemes szemléltetnünk, amely a *Kártigám* és az *Etelka* hasonlatosságain alapszik. Mészáros Ignác és Dugonics András regényeire egyértelműen a klasszikus századforduló legnépszerűbb szövegeiként tekint az irodalomtörténet-írás, kortárs megnyilatkozások hiányában azonban e népszerűség aligha értelmezhető. Párhuzamba állításuk nem elhanyagolandó, ha a korszak prózájára vonatkozó általánosabb konklúziókra törekszünk.

Első lépésben tehát a *Kártigám* népszerűségének (sikerének) jelensége a regényt érintő kortárs diskurzusok, dicsérő és elítélő szövegek párbeszédéből látszik megközelíthetőnek.

* A szerző a DE-BTK Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola PhD-hallgatója. A tanulmány 2019-ben elnyerte az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete által alapított Hopp Lajos-díjat.

1 VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya, „Siker-minta, siker-ideológia és retorika”, in *A siker lélektana: Szociálpszichológiai és szociológiai tanulmányok a sikerről*, szerk. VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya és SOLYMOSI Zsuzsa, 17–41 (Budapest: Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 1999), 17.

Mészáros Ignác elsőként publikált művének korabeli népszerűsége alaptételként rögzült az irodalomtörténetben. Noha a megszólalások rendre megerősítik a *Kártigám* népszerűségének tényét, egyszersmind egy jóindulatú leminősítést is megfogalmaznak, figyelmeztetve, hogy „csupán” egy románról van szó. E kétosztatú diskurzus, habár reflektálatlanul örökítődik az irodalomtörténeti hagyományban, egy nagyon markáns értelmezési konstrukció eredményeként született meg, amely egy irodalmi (nyelvi, stilisztikai) paradigmaváltás kazinczyánus képzetében nyer értelmet. E váltás első lépését Kazinczy elképzelésében az 1789-ben publikált *Bácsmegyey össze-szedett levelei* jelzi, amelynek elvi alapzatát a Báróczi Sándorra történő hivatkozás, a mintakövetés deklaratív kinyilatkoztatása képezi. Mivel Báróczi irodalmi tevékenységét egykoron elhomályosította Mészáros népszerűsége, Kazinczyra mint „hű tanítványra” hárul a feladat, hogy felmutassa Báróczi (f)első(bb)ségét Mészárossal, s egykori népszerűségével szemben. Kazinczy célkitűzése a kontinuitás felmutatásával egy stabil hivatkozási pont megteremtése, márpedig ehhez Báróczi irodalmi tekintélyének „rehabilitálására” van szükség. Gesztusával utólagos „elég-tételt” kíván szolgáltatni mesterének, óhatatlanul ártértelemezve a Báróczi „tündöklésére” árnyékot vető szerzők és művek megítélését. Ismét „ő az ítélkező, neki van joga bebocsátani és kizárni szerzőket és szövegeket a kánonból”,² kanonizációs elképzeléseivel ugyanis nem férhetnek össze a Mészáros Ignác típusú szerzők, s a *Kártigám* típusú szövegek. Ez a gondosan megmunkált narratíva és kánonelképzelés a *Kártigám* jelentőségét idővel határozottan a feledés homályába utalja: a *Bácsmegyey össze-szedett levelei* (helyi értékű) sikerével Kazinczy elérte azt, ami Báróczinak nem sikerült.³ E markáns (jórészt csak Kazinczy gondolkodásában hangsúlyos) ellentét koncepciózus, évtizedeken át munkált, s a kánonteremtés összefüggéseiben értelmezhető elgondolás az író önéletrajzi emlékezéseiben kap végleges formát, melynek lényege a *Kártigám*ra jellemző elbeszélői stílus, nyelvezet és ízlés leváltása a sajátjával. Önéletírásaiba foglalt *Kártigám*-reminiszcenciái, az állandósult szó szerkezetek és tipikus minősítő jelzők nem csupán Kazinczy személyes ízlésprincípiumait szemléltetik, hanem az általa preferált szerzők, elsődlegesen Báróczi munkásságának explikálásán keresztül felerősítik a *Kártigám*-olvasóktól való tudatos elhatárolódást is. Végérvényesnek tekintett, *ex cathedra* jellegű kinyilatkoztatásaiban Báróczi neve értékképző funkcióba lép, egyértelműen reprezentálva a Báróczi és Mészáros közötti értékhierarchiát. Emlékkallitása előbb a *Hazai's Külföldi Tudósításokban* publikált

2 HÁSZ-FEHÉR Katalin, „A kánon építésének és leépítésének stratégiái Kazinczynál: A *Bácsmegyeynek győtreimlei*”, in *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, 37–56 (Pécs: Kijárat Kiadó, 2000), 40.

3 Borbély Szilárd figyelmeztetése szerint a *Bácsmegyey össze-szedett levelei* sikerének tényét távolságtartással érdemes kezelni, hiszen a jelenségre vonatkozó reflexiók többsége Kazinczytól származik. „Ezért nem ítéltethető meg tárgyszerűen a *Bácsmegyey* korabeli fogadtatása, mivel Kazinczy elfogult visszaemlékezése lett az alapja azoknak a Toldytól induló irodalomtörténeti konstrukcióknak, amelyek a magyar regény történetét a Mészáros Ignác *Kártigámját* követően a *Bácsmegyey* első kiadására építik fel”. KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, kiad. BODROGI Ferenc Máté és BORBÉLY Szilárd, Kazinczy Ferenc művei (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2009), 787. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

nekrológban,⁴ később ennek tanulmányára bővített változatában, majd Báróczi műveinek nyolckötetes kiadásában érte el csúcspontját.⁵

Kazinczy fiatalkori élményeinek „áthangszerelését” lényegében kettős célkitűzés motiválta. Elsősorban személyes esztétikai, ízlésbeli kompetenciájának felmutatásán munkálkodott, amely összeférhetetlen a *Kártigám* és a hasonló populáris szövegek kedvelésével. Másodsorban a literatúra ízlésmeghatározó szerepének átrendezésével kísérletezett egy paradigmátikus váltás keretei között. Minthogy Kazinczy törekvései a saját ízlésprincípiumain keresztül, a kánonteremtés összefüggéseiben válnak értelmezhetővé, e szerepet Mészárosról Báróczi-ra, ennek „utódaként” pedig magára kívánta áthelyezni. E kazinczyánus értelmezési konstrukció alapvetően öncélú indíttatásból, személyes vonatkozásban és esztétikai szempontrendszer szerint interpretálta a *Kártigám* népszerűségét, egyszersmind a populáris művekhez fűződő viszony későbbi alakulását is.⁶

Kazinczy értékítélete hosszú évtizedekre megalapozta a *Kártigámmal* kapcsolatos irodalomtörténeti diskurzust, reflektálatlan formában örökítve tovább megnyilatkozásait, elhomályosítva a regény népszerűségére vonatkozó egyéb szölamokat. Gyakran hangzik el a szakirodalomban, hogy a mű közkedveltsége explicit nemtetszést váltott ki számos kortárs literátorból. Bessenyei például gúnnal emlegeti, hogy míg a görög–latin auktorok munkáiból és a *Kártigám* kötetéből ezerszámmra találhatók példányok országszerte, addig az általa preferált filozófiai szövegekkel, például Locke munkáival alig találkozni.⁷ Testőrtársa, Barcsay Ábrahám a szöveg sikerületlen magyarságán méltatlankodik Orczy Lőrincchez írott levelében,⁸ kétségbe vonva annak létjogosultságát is, ellentétbe állítva Báróczi Marmontel-fordításával, amelyet a nemzeti kultúrát gazdagító „ajándéknak” tekint.⁹ Hogy Kazinczy előtt mennyire volt ismeretes Barcsay szóban forgó állásfoglalása, nem tudjuk.

Mielőtt azonban úgy tűnhetne, hogy a *Kártigám* sikertörténete csupán egy kazinczyánus konstrukció átvétele, vessünk egy pillantást azokra a korabeli forrásokra, amelyek tárgyilagosabb formában, előítélet-mentesen viszonyultak Mészáros fordításá-

4 KAZINCZY Ferenc, „Báróczy Sándor’ Emlékezete”, *Hazai ’s Külföldi Tudósítások*, 1810. márc. 24., 195–198.

5 VÖ. MEZEI Márta, *A kiadó „mandátuma”*, Csokonai Könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 15 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 1998), 93, 101–102, 111, 112, 128–129, 146–147, 155–157, 168–169.

6 Bővebben: BÉRES Norbert, „Kultivált recepció (Mészáros, Kazinczy, Báróczi)”, *Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve* 28 (2018): 19–27.

7 „Meny egyik Ország széliről, a másikig, köszönd meg ha négy Lokot tanálsz; úgy de ellenbe lelsz *Virgiliust*, *Homerust*, *Kemény Jánost*, *Kárdigant* [sic!] ezeret is.” BESSENYEI György, *A Holmi*, kiad. BÍRÓ Ferenc, Bessenyei György összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 374. VÖ. KÓKAY György, „A könyv és a könyvtár szerepe Bessenyei György életében”, *Magyar Könyvszemle* 113 (1997): 225–229, 227.

8 „Most jut eszembe hogy minap Posonbol Landerer Uram Kedveskedésiből bizonyos *Kártigám* Török Kis Aszszony történetit nyomtatásba vettem. Ottis hadtam B. Készi szomszédomnak mert igen izetlen magyarságúnak láttat lenni”. Barcsay Ábrahám – Orczy Lőrincchez, 1773. augusztus 9., in *Mennyei barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrincchez (1771–1789)*, kiad. EGYED Emese, Erdélyi tudományos füzetek 236 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001), 96.

9 „Báróczi Marmontelt, és a Moralische Briefe zur Bildung des Herzens Magyar világunknak ajándékozta: minden órán várom.” Barcsay Ábrahám – Orczy Lőrincchez, 1775. augusztus 12., in *Mennyei barátom*, 121. VÖ. EGYED Emese, „A Barcsay-líra: Az alkalmiság mint a személyesség változata”, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 39, 2 sz. (1995): 109–122, 115.

hoz.¹⁰ Tudomásunk van kollégiumi könyvtárakban, pesti,¹¹ győri¹² olvasókabinetben, egyházi (Androvics Miklós)¹³ és világi (Mogyoróssy János)¹⁴ magánkönyvtárakban található példányokról. Mészáros szövege három Landerer-féle, a szerző által autorizált kiadást ért meg,¹⁵ továbbá egy negyedik (időrendben második) kolozsvári edíciót, bár ennek esetében felmerül a kalózkiadás lehetősége.¹⁶ Noha a korszakban a hírlapok még viszonylag kevés ismertetést közölnek, a *Magyar Hírmondó* 1781. április 11-ei cikke lelkesedéssel tudósít a *Kártigám* újbóli kiadásáról, reflektálva az újabb s újabb edíciókat életre hívó népszerűsége. Az 1780-as kiadás érdemei között említi, hogy az javított, kiegészített változatban, a szövegben található énekekhez kapcsolódó kottákkal került a nyilvánosság elé:

Ritka szerentse az, hogy a Magyar Tudósoknak könyveik több ízben újonnan ki-nyomattassanak. E szerentsével méltán ditsekedhetik Bodó-Bári és Nagy-Lutséi *Mészáros Ignátz* Uram; kinek *Kártigám* nevet viselő jeles költeményű könyvét úgy annyira megkedvellették a Magyarok, hogy az 1772dik esztendőttől fogva, mellybenn leg-először világ eleibe botsáttatott, újra két ízben vétetett a nyomtató sajtó alá: úgy-mint Kolozsvárat 1778bann és Kassán 1780bann. Ezen utólb említettett másod rendbéli Posoni vagy-is Kassai nyomtatás, az előbbenieket sokkal fellyül haladja; mivel azt, az Író mint-egygy újontan munkába vette, sok helyekenn jobbítgatta, tsínosította, tóldozgatta, s az énekeknek nótái-

- 10 Forrása a Menander álnév alatt publikáló David Christian Walther regénye. Vö. *Der unvergleichlich-schönen Türckin wundersame Lebens- und Liebesgeschichte*, Zur angenehmen Durchlesung aufgezeichnet von MENANDER (Zu finden in der Franckfurter und Leipziger Messe: An. 1723). Ennek előzménye vélhetően Johann Leonhard Rost (1688–1727) Meletaon álnév alatt publikált műve: *Die Türkische Helena: Der curieusen und galanten Welt in einer Liebes-Geschicht*, Zu betrachten abgebildet Von MELETAON (Gedruckt im Jahr Christi: 1710).
- 11 Mosóczi Institoris Gábor katalógusa a különféle románokat, köztük a *Kártigám*ot egy heterogén csoportban tünteti fel, az ún. *Külömbféle Krónikák, Történetek, Históriák, Románok, Orvosi 's más elegyes Könyvek* között. Vö. LÉCES Károly, „A pesti magyar olvasó-kabinet megalapítása és könyvtárája”, *Magyar Könyvszemle* 75 (1959): 345–356.
- 12 „Győrben is, a’ hol pedig már inkább el sógorosodtak Hazánkfiai, mint másútt, igen mohón kapják a’ Magyar Könyvek’ olvasását. Melly öröm, midőn az ide való Könyv Tárházatskában, ez, *Kasszandrát*, amaz, *Jungnak* éjtszakáit; egy Magyar Nimfa az érzékeny Leveleket, más *Kartigám*ot, vagy *Révaynak* tsiklandoztató hivsággal füszer számozott Énekeit kéri és kapja olvasásra.” *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790. jan. 15., 67. [Kiemelések az eredetiben – B. N.] Vö. KÓKAY György, „Az első magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez”, *Magyar Könyvszemle* 73 (1957): 271–275.
- 13 Vö. BITSKEY István, „Androvics Miklós egri könyvtára 1777-ben”, *Magyar Könyvszemle* 90 (1974): 325–331.
- 14 Vö. DUSNOKI József, „Egy kisvárosi nemes (Mogyoróssy János) könyvei és műveltsége”, *Magyar Könyvszemle* 108 (1992): 227–238.
- 15 1772¹, 1780², 1795³.
- 16 A szakirodalom nem jutott egyértelmű konszenzusra a kalózkiadás lehetőségével kapcsolatban. May István Mészáros Ignác Mária Teréziához intézett, a szerzői díjjal és a kalózkiadásokkal foglalkozó kérvénye alapján arra következtet, hogy a Kollmann József Ferenc kiadásában megjelent kolozsvári edíció vélhetően a szerző tudomása és engedélye nélkül jelent meg. Vö. MAY István, „Kérvény Mária Teréziához a rablókiadásokról”, *Magyar Könyvszemle* 87 (1971): 328–330. Korábban a kérdést vizsgálva Trócsányi Zoltán más állásponton jutott: TRÓCSÁNYI Zoltán, „Rabló kiadás-e a Kartigam kolozsvári, 1778-i kiadása?”, *Magyar Könyvszemle* 72 (1956): 244–246.

val-is bővítette. Ennek elejébe függesztett elől-járó beszéde végénn más nevezetesebb kész munkáival-is bízattja az Hazát. Tiszta szívből óhajtjuk, hogy ezek-is világra jövénn, olly kedvet találjanak mindenek előtt, mint amaz első munkája.¹⁷

Hamarosan elkészül szlovák,¹⁸ később román¹⁹ nyelvű fordítása, rövidített változatai pedig a 19. század derekán ponyvakiadványként²⁰ is megjelennek.²¹ Kazinczy szerint Batsányi valósággal imádta,²² kettejük viszonyának kontextusában azonban e lelkesedés említése pejoratív mellézközhöz is hordoz. Batsányi Báróczihoz írt, a *Magyar Museum*ban publikált levelében nevezetes íróként utal Mészárosra,²³ Ányos Pál több episztolában is elragadtatással nyilatkozik a regényről.²⁴ Ányos és Mészáros kapcsolatáról csupán a vonatkozó episztolákon keresztül vannak ismereteink, ennek első nyoma az Ányostól írt 1779. szeptember elsején keltezett költői levél. Később hangzatos, Sándor herceg és Krisztina szerelmi történetének kulcsmozzanataira reflektáló költeményt intéz Mészároshoz,²⁵ amelyen álnéven (Dobokai Sárközi István) nyomtattak ki a *Kártigám* második kiadásában. Ebben félre nem érthető módon utal Mészáros szövegének népszerűségére, az olvasóközönség elragadtatására: „Méltán ditsekedhetz tollad erejéről / Mert borostyánt kaptál nemzeted szíveről”.²⁶ Mivel kevés szövegforrással rendelkezünk a román népszerűségét illető korabeli reflexiókról, Ányos köszöntő költeménye kivételes, jóllehet természetes

17 *Magyar Hírmondó* 1781. ápr. 11., 228–229. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

18 Szlovák fordítása: *Při dobytí Budinského zámku do zajetí křesťanského padlé Kartigam řečené (potom Krystýna nazvané) turecké slečny, kišasnoňky, řídké a památné Případnosti*, které v uherském jazyku pán Ignác Mészáros, v slovenském pak Michal Semian, při Cirkvi Evang. Pezynské, slovenský slova B. Kazatel vydal (V Prešpurku: nákladem Antonína Löwe, knihkupce, 1790). Vö. CSANDA Sándor, „Az első magyar regény és verses betétei – szlovák fordításban”, *Irodalmi Szemle* 29, 2. sz. (1986): 154–161.

19 Román fordítása: Ioan BARAC, *Patimile cele mari și minunate ale unei madamoizelle cu numele Cartigam, care fusese fiica unui Pașă turcesc anume Ibrahim de la Anadol și ia căzuse în robia creștinilor când au bătut pe turci și i-au scos din Țara ungurească, din Buda capitala țării, unde lăcuise Pașa turcesc mulți ani, apoi fu botezată Hristina în Pariz și făcută grafiță*, 1845. A fordítás kéziratban maradt.

20 Ponyvakiadások: *Beglerbég török vezér Kartigám leányának élete a budai vár bevétele után* (Pest: Bucsánszky Alajos, 1873); *Beglerbég török vezér Kartigám leányának élete a budai vár bevétele után: egy lelket nemesítő, szívet mívelő és erényt képző igaz történet* (Budapest: Rózsa K. és neje, 1897).

21 Vö. MAY István, „Az első magyar heroikus regény”, *Studia litteraria* (1966 [szerk. BARTA János és BÁN Imre]): 3–24, 4.

22 Kazinczy Ferenc Szemere Pálhoz, Széphalom, 1817. május 7., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt., 3428. lev. (a továbbiakban: KazLev + kötetszám), 15:181–185 (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 182–183.

23 Vö. *Első folyóirataink: Magyar Museum*, kiad. DEBRECZENI Attila, 2. köt., Csokonai könyvtár: Források, Régi kortársaink 11 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2004), 1:65.

24 Vö. *Barátságos mulatozások: Episztolagyűjtemények az 1770–1780-as évekből*, kiad. LABÁDI Gergely, Régi magyar költők tára: XVIII. század 13 (Budapest: Universitas Kiadó, 2012), 256, 258, 259–260, 296.

25 Uo., 297–298. Vö. *Buda várának vissza-vételekor a’ keresztények fogságába esett egy Kártigám nevű török kis-aszszonyrak ritka, és emlékezetes Története*, Mellyeket némelly különös fel-jegyzésekből magyar nyelvbe foglalta bodóbaári, és nagy-lútsei MÉSZÁROS Ignácz (Posonyban és Kassán: Landerer Mihály’ költségével és betüivel, 1780?), [11–12.]

26 *Barátságos mulatozások...*, 298.

módon átpoétizált dokumentuma a *Kártigám* olvasottságának. Csokonai is bizonyosan ismerte a *Kártigám*ot, műveiben találunk utalást rá,²⁷ Kölcsey A' vadászslakban említi,²⁸ Petőfi soraiban mint a maradi ízlés reprezentánsa jelenik meg.²⁹ Déryné Széppataki Róza visszaemlékezéseiben említi a *Kártigám* fiatalkori olvasásának örömeit,³⁰ Fáy András emlékirataiban a kazinczyánus szemlélet továbbélésének egyik konkrét esete mutatkozik meg.³¹ Hatása felfedezhető a későbbi szerzőnemzedék több alkotásában: a recepció Dugonics András, Székér Joachim, Guzmics Izidor és Pálffy Sámuel szövegeiben mutatható ki.³² Több évtizedes „tündöklése” a fennmaradt forrásokat tekintve a 19. század közepéig tart.

Mészáros feltételezhetően tudatosan reflektál a *Kártigám* kelendőségére, amikor a második kiadás előszavában a regény népszerűségére, olvasottságára hivatkozik, bízván abban, hogy a második edíció hasonló érdeklődésre számíthat az olvasóközönség körében:

Hogy e' munkámat első ki-adásában a' kegyes Hazánk annyi hajlandósággal méltóztatott fel-venni, hogy ennek bizonyításával annak jeles számú első nyomtatásbéli példái kevés esztendőök alatt el-keltek légyen, valaminthogy ebből azt ítélnem, hogy a' második nyomtatásban-is a' Nemes Hazánknek tekintete eleibe jönni merészelhet, úgy e' jutalmát arra fordított fáradságomnak, és reá tett költségemnek veszem örökös, és illendő háladatossággal. Mellyet-is tehát hogy nem külömben, mint valamely szép Magyar öltözet néminémű ekességgel, vagy him-varrással ki-várva kellemetesebben a' mostani Világ-

27 Vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek*, kiad. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, 2. köt., Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 2:7; CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Szépprózai művek*, kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 119, 135.

28 „Rimai kiüríté a' poharat, szemeivel végig futá a' társaságot, Andaházira mosolygott, és szóla: »tudok egy szép történetecskét, érzékenyt: mint Kártigám Kisasszony historiája.«” KÖLCSEY Ferenc, „A' vadászslak”, in KÖLCSEY Ferenc, *Szépprózai művek*, kiad. SZILÁGYI Márton, Kölcsey Ferenc minden munkái, 64–91 (Budapest: Universitas Kiadó, 1998), 71. Devescovi Balázs hívta fel rá a figyelmet, hogy a novella több ponton is hangsúlyosan igyekszik elkülöníteni magát a románirodalomtól. Vö. DEVESCOVI Balázs, „Kísértetek A' vadászslakban”, in *Klasszikus – magyar – irodalom – történet*, szerk. DAJKÓ Pál és LABÁDI Gergely, 361–382 (Szeged: Tiszatáj, 2003), 375–377.

29 „Könyvtára van szobája ablakán. / A könyvtár díszé Szigvárt, Kártigám.” *Petőfi Sándor összes versei*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2005²), 156. Nem véletlenül került mottóként Margócsy István *Szigvárt*-tanulmánya elé. Vö. MARGÓCSY István, „Szigvárt apológiája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 655–667, 655.

30 „Hol vegyek szép könyvet? Elmentem a postamesterhez, gondoltam, annak kell könyvnek lenni. Kaptam is, és ki volt boldogabb, mint én: *Kártigám*ot és *Erbiát*. Ó istenem! hogy elsírtam fölöttök.” *Déryné emlékezései*, kiad. RÉZ Pál, 2. köt., Magyar századok (Budapest: Szépirodalmi, 1955), 1:52. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

31 „Az akkor magyar szépirodalom szűk-keves anyagot és formát szolgáltatott az aesthetikai ízlés képzésére. A critica is inkább csak nyelvünk grammaticája körül forgott. Gyöngyösi, Dugonics, Báróczy, Péczely, Gvadányi és Mátyási munkáik, Kártigám, Argirus, Cassandra, Szigvárt, s még egypár más regények képezték nagy részben a magyar szépirodalmi olvasmányt; de nemesebb aesthetikai szikrákat egyedül a magyar »Orpheus«, »Minerva«, »Muzeum« folyóiratok s KAZINCZY FERENC dolgozatai és fordításai ébreszthettek az ifuságnál.” Közl.: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, Csokonai könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 21 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2000), 248. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

32 MAY István, „Kártigám-hatások irodalmunkban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974): 215–221.

nak vizsgálódó szemei eleibe állítanám, újobban meg-olvastam, imitt amott ítéletem szerint talámtán jobban tetszendő magyarázatokkal meg-jobbítottam; az énekeknek tulajdonos notáit-is hozzá tettem, és a' történethez illő rövid erköltsi tanítással fejesztem-be fő rendre vitt szerentséjét KÁRTIGÁMNAK. Tselekedtem ezt a' köz mulatságnak kedvéért, és annak-is, a' ki ezt-is sajtója alá vévén, Hazánkat naponkint annyi egyéb szép, hasznos, és újságos nyomtatásával örvendezteti, ditséretes buzgóságáért. Tellyes reménységgel vagyok, Kegyes Olvasó! hogy e' második ki-adásában-is munkámat azon kegyességgel fogod mértékelni, mellyel az első. Ha ezt tapasztalom, úgy fogom más nevezetesebb kész munkáimmal az időnek és szerentsének engedelme szerint tovább-is kedvedet, és hasznodat keresni.³³

Mészáros érvelésében – illeszkedve az előszó vonatkozó kitételeihez – az erkölcsi tanítás a „közmulatság”, vagyis a szórakoztatás funkcióját igyekszik magára öltetni. Általában jellemző a korszak literátoraira, különösképpen a románok szerzőire, hogy reflektív előszavakban, ajánlásokban igyekeznek felmutatni alkotásuk didaktikus vonatkozásait, történetük erkölcsnemesítő szándékát. Mészáros a *Kártigám* erkölcsi célzatosságára nem csupán a szöveg paratextusaiban tesz figyelemfelkeltő megjegyzéseket, hanem későbbi műveiben is reflektál legmeghatározóbbnak tekintett alkotására. Utólag a *Montier asszony' levelei* előszavában teszi reflexió tárgyává a *Kártigám* erkölcsi olvasatát, összekapcsolva új kötetének az erkölcsstani hagyományokon nyugvó értelmezését azokkal az interpretációs kódokkal, amelyek a korábbi alkotására jellemzők:

Kartigámnak történeti oda példáznak voltaképen, minű okossággal kell a' hajadon személynek egy férjfiúval való esmértségbé, szeretetbe, és házasságba ereszkedni. [...] Es ugyan azon kötelességeket akarom én itt Montier Asszony leveleiben előadni, mellyekkel házasságba lépett egy személy (ha az Istent mindenkor úgy szemei előtt viseli, mint e' könyvben meg-írtt ifjú Mark-Grófné viselte) férjéhez való okos maga-viselése által igaz földi szerentséjét lelki vigasztalásával együtt szerezheti. Éljen hasznodra, ékes nemű Olvasó!³⁴

Ugyanazon év májusában a *Magyar Hírmondó* is hírül adja a *Montier asszony' levelei* megjelenését, gyakorlatilag szó szerint idézve a szerzői előszóban lefektetett gondolatokat.³⁵ Utólagos visszatekintéséből egyértelműen látható, hogy a *Kártigám* a szerzői értelmezésben is a korabeli erkölcsstanok hagyományát követi.³⁶ E reflektált pozicionálás a románok körül kialakuló diskurzus, a műfajt illető, rendszerint differenciálatlanul leminősítő (gyakran az erkölcsromboló hatásra hivatkozó) vélekedések összefüggésében előkészíti azt a gyakorlatot, amely megpróbálja elkerülni a későbbi elutasító retorikákat, a művek erkölcsi vetületét érhető kritikákat.

33 Mészáros, *Buda várának...*, 1780, [5–6.]

34 *Montier asszonyinak a' maga leányával el-férjezett *** Mark-Grófnéval közlött tanúságos igen jeles, és mindenféle uri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas Levelei*, Németből Magyarázta Bodó-Baári és Nagy-Lutséi Mészáros Ignácz (Pesten: Trattner Mátyás betűivel, 1793), [oldalszám nélkül].

35 *Magyar Hírmondó*, 1793. máj. 24., 736–737.

36 Vö. Bódi Katalin, *Könny és tinta: A magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttere*, Csokonai könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 46 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2010), 85–86.

Köztudomású, hogy a klasszikus századfordulós regények legitimációs folyamatában megkerülhetetlen szempont a művek erkölcsre gyakorolt hatása. Elfogadtatásuk több évtizedes periódusában hangsúlyos pozíciót foglalt el, hogyan képesek e szövegek, részben a morálfilozófiák helybe lépve, az erkölcsnemesítés követelményének teljesítésével etikailag igazolhatóvá tenni a sokak szemében nemkívánatosnak tekintett műfajt.³⁷ Korai szépprózánk ugyanis egyszerre állt az érdeklődés és a támadások centrumában, hiszen a Nyugat-Európából érkező gáláns irodalom, a szélsőségesen erotikus, gyakran pornográf tartalmakat kínáló prózai alkotások népszerűsége³⁸ alkalmat adott minden hasonló szöveg iránti bizalmatlanságra, az elutasító retorikák alkalmazására.³⁹ Nem véletlen, hogy a tiltott, alapvetően illegális csatornákon keresztül beáramló libertinus irodalom árnyékában az eruditus kulturális elit, de leginkább az egyházi, hitvédő értelmiség minden szépprózai alkotást veszélyforrásként interpretált. „A szerelmes történetek bármilyen formájának erkölcsi elítélése egyébként nagy hagyományokra tekint vissza a megelőző századok egyházi irodalmában, s még egy ideig nem is vesztett erejéből.”⁴⁰

A századfordulós románirodalom kortárs megítélését tekintve tanulságos utalnunk a korai, s viszonylag kései állásfoglalásokra, annak érdekében, hogy rávilágíthassunk az erkölcsi hasznosságra értékmérőként hivatkozó stratégiák hosszú időtartamú (bár változó eredményességű) szerepére. Noha az olvasmányok szórakoztató szerepének fokozatos előtérbe kerülésével a korábbi merev, kizárólag az erkölcsi hasznosságra figyelő értékmérők fellazultak, a románt morális példázatként értelmező felfogások még hosszú évtizedekig éreztették hatásukat. Az erkölcsrombolónak tekintett olvasmányok veszélyeire már a század derekán megérkeztek az első reakciók az egyházi értelmiség részéről, felekezeti hovatarozástól függetlenül.⁴¹ Legyen szó Jean-Frédéric Osterwald francia református prédikátor magyarul viszonylag korán megszólaló művéről,⁴² Alexovics Vazul pálos szerzetes⁴³ vagy Laszkalner Antal veszprémi kanonok értekezéséről,⁴⁴ valameny-

37 VÖ. SZAJBÉLY Mihály, „*Idznak a' magyar tollak*”: *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai-Universitas Kiadó, 2001), 184–191.

38 VÖ. GRANASZTÓI Olga, „A libertinus irodalom fogadtatása Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 104 (2000): 393–404.

39 GRANASZTÓI Olga, „Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók”, in *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László és ORLOVSKY Géza, 356–368 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 656–657.

40 DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 411.

41 GRANASZTÓI, „Cenzúra, hitvédők...”, 663.

42 *A' keresztyének között ez idő szerint uralkodó Romlottságnak kútfejeiről való Elmélkedés*, Melly Frantzia Nyelven irattatott OSTERWALD Friderich János, A' Neocomumi Helvet. Confessiön lévő Eklésiának Lelkipásztora által; és Mostan Magyar Nyelvre fordíttatván ki-adattatott (Debrecenben: Nyomt. Margitai János, 1745). VÖ. GRANASZTÓI, „Cenzúra, hitvédők...”, 658–659.

43 [ALEXOVICS Vazul], *A' Könyvek' Szabados Olvasásáról két fő-tzikkely*. Irta A. B. P. A. I. T. N. T. (Pestenn: Nyomtatott Patzkó Ferentz' betűivel, 1792).

44 LASZKALNER Antal, *Értekezés a' könyvolvasásról* (Pesten: Beimel József' betűivel, 1832). Szempontrend-

nyi egyházi szerzőt foglalkoztatta a prózai olvasmányok hatása a keresztény erkölcsre és értékrendre, csaknem azonos (s az évtizedek múltán lényegében statikussá rögzült) érvkészetlet mozgósítva a nemkívánatosnak tekintett szövegekkel szemben. Megítélésük szerint a nem kellő elővigyázatossággal megválasztott, önfeledt módon fogyasztott (alapvetően szórakoztatásra szánt) románirodalom természetes katalizátora a kicsapongó, erkölcstelen életvitelnek, a tisztátalan és romlott magatartásnak. Habár kritikai állásfoglalásuk csupán egy szűkebb kör klerikus hangoltságú szemléletére alapozva nyilvánította ki rosszallását, az ellenzők tábora hosszú ideig változatlanul megmaradt, s elutasító szellemiségükből a román egyértelmű népszerűségének, irodalmi megszilárdulásának időszakában sem engedtek. Sokatmondó példa e következetes „állhatatosságra”, hogy Osterwald és Laszkalner értekezése között csaknem száz esztendő telik el.

„A társadalmilag haszontalan, kikapcsolódásként űzött olvasást egybehangzóan elítélte minden mértékadó fórum, de ez az alapvető kifogás az egyházi ellenzők részéről nem ok nélkül egészült ki az olvasás közvetítette átfogó szekularizációtól és a keresztény értékrend elhagyásától való félelemmel is.”⁴⁵ Minthogy az erkölcsre, az államra és az egyházra veszélyesnek tekintett könyveket az állami és egyházi cenzúra egyaránt tiltólistára száműzte, s térhódításukat minden eszközzel igyekezett megakadályozni, a könyvelles mozgalmakkal párhuzamosan virágzásnak indultak az azokat kijátszani igyekvő technikák. Ekkor született az ún. „hasznos olvasás” követelménye, amely egyféle szabályozatlan propagandaként uralkodott el valamennyi korabeli szövegen. „A felvilágosodás ideológiája a »hasznos« vagy »művelt« olvasást propagálta, a műveltségeszményét megtestesítő olvasásmodellt pedig számos kortárs gondolkodó próbálta meghatározni. Ennek lényege a mértéktartás és a válogatás a könyvek javarészt haszontalan tömegéből, olyanok kiválasztása, amelyek lehetőséget adnak a reflexióra, mert komoly és hasznos gondolatokat tartalmaznak, és az individuális morált építik.”⁴⁶ Később az erkölcsnemesítő szándék reflektálatlan propaganda fogássá alakult, olyan szerzők tollán, akik egyszerű „megtévesztésként” alkalmazták, a hagyományos szövegek untalan ismétlésével kívánván elkerülni a cenzúra vagy az egyháziak rosszalló tekintetét. Habár a szakirodalomban egyértelmű konszenzus mutatkozik azzal kapcsolatban, hogy az erkölcsi hasznosság hangoztatása sematikus klisévé merevedett az évek során, érdemes különbséget tenni a korai és későbbi szövegek önmeghatározásai között. Míg a századfordulót környező években valóban mechanikussá váló gyakorlatról beszélhetünk, addig a *Kártigám* publikálásakor a morális hasznosság éthoszához való következetes alkalmazkodás még poétiai lehetőségként tételeződött. Mészáros tudatossága következményeként a későbbi szakiroda-

szere korszerűtlen, a századvég egyházi értelmiségének elutasító viszonyulását tükrözi, javarészt általánosító argumentációs technikát követve, konkrét példaanyag nélkül. Viszonylag kései értekezése rávilágít a régi századforduló népszerű, szórakoztató irodalmával (leginkább a románokkal) szemben megfogalmazott elutasító felfogások (főként az egyházi értelmiség körében továbbélő) jelenlétére. Meglepő, hogy az értekezés egy második kiadást is megélt. Vö. [LASZKALNER Antal], *A' Könyvolvasásról*, Második, néhány tárgyfejtető érdekes jegyzésekkel, 's egy új szerkezetű toldalékkal bővített, Kiadás (Veszprémben: Ramasetter Károly' betűivel, 1848).

45 GRANASZTÓI, „Cenzúra, hitvédők...”, 658.

46 Uo., 657.

lomban a *Kártigám* egyértelmű erkölcsi célzatosságának ténye rögzült.⁴⁷ Az erkölcsösség követelményének való megfelelést érzékelteti, hogy Alexovics Vazul elutasító hangvétele értekezésében, mely ellentmondást nem tűrő argumentációval teszi szavá kifogásait a számára elfogadhatatlannak minősített művekkel, köztük a „hívságos” románokkal szemben, a *Kártigám* a ritkaságszámba menő „kivételek” közé kerül:

Minden Regula szenved ki-fogást. Azért noha a' Románok közönségesen veszedelmesek, 's végkép' motskosok: a' *Telemakus* mind azon által, a' *Kasszandra*, a' *Kartigám*, az *Etelka*, 's némelly mások tisztességes Románok. Azért lehet azokat olvasni vagy mulatságra, vagy a' magyarság' ki-tanulására. Azonban azokat sem kell mohón, egy húzomban, igen gyakran olvasni [...]. A' ki pedig magában érezné, hogy ezek' olvasásából-is gerjedeز érzékenységes szerelemre, az ezeket a' Románokat-is magától el-vesse.⁴⁸

Noha Alexovics a kivételnek minősíthető románok túlbuzgó olvasását sem tekinti helyesnek, sokatmondó, hogy a *Kártigám*ot még a legkonzervatívabbnak tartott egyházi szerző sem ítélte el totálisan. Androvics Miklós példányát, Alexovics Vazul olvasását s megítélését, valamint Ányos Pál méltatását tekintve úgy tűnik, Mészáros fordítása megfelelt a románirodalom erkölcsnevelő képességével szemben támasztott (egyházi) követelményeknek. Mindazonáltal jogosan vetődik fel a kérdés, hogy ezt milyen formában sikerült megvalósítania.

Poétikai közelítés

Feltételezésünk szerint az erkölcsös magatartásra nevelő szemlélet mint cselekményszervező elem befolyásolta, hogyan volt képes a szöveg egyaránt megfelelni az egyházi értelmiség és az olvasóközönség elvárásainak, érdeklődésének. Korának poétikai hagyományához kapcsolódva Mészáros értelemszerűen a barokk heroikus próza antik gyökerű, nyugaton kipróbált, már-már közhelyszerűvé vált karaktereire, toposzkészletére támaszkodik fordítása során, ezek konkrét felhasználása azonban a korszak kulturális (irodalmi) közvéleményére érzékeny figyelmet reprezentál. Habár szerelmes történetről van szó, az erkölcsi tanítás és a morálisan feddhetetlen élet éthoszának jelenléte a toposzkészlet olyasféle felhasználását szemlélteti, amely egyaránt igazodott a heroikus mintázatokhoz

47 Vö. „A mesében, s még inkább a kivitelben nincs sem külső, sem belső valóság; de megvan az erkölcsi eszme, mely nélkül az, a regények bal híre mellett, nem lelt volna be utat a magyar családokba [...]. Ez az erkölcsi irány, az új hang, mely e műben uralkodott, s a költészetet az élethez kötötte, nem csak a családokba szolgált ütilevelül a könyvnek, hanem a fiatalság szívéig is, s nem volt magyar leány, mely ne szégyenlette volna Kártigámot nem ismerni [...]. Így Kártigám, négy kiadásban, egy embernyomon keresztül a legkedvesebb olvasmány volt.” TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története: Zrínyitől Kisfaludy Sándorig* (Pest: Heckenast Gusztáv sajátja, 1854), 252–253. Toldy Ferenc azon vélekedését, mely szerint a *Kártigám* népszerűségének eredetét a román erkölcsi eszmevilágában érdemes keresni, többen is megerősítik: HEINRICH Gusztáv, „Mészáros Ignác életé és művei”, in Mészáros Ignác, *Kártigám*, kiad. HEINRICH Gusztáv, 3–22 (Budapest: Franklin-Társulat, 1880), 6–7; MAY, „Az első magyar heroikus regény”, 11.

48 [ALEXOVICS], *A' Könyvek' Szabados Olvasásáról...*, 59. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

és a morális értékrendhez. Ekként az olvasókat nem csupán a történet cselekményessége, a karakterek életét alakító viszonytárságok szövevényes hálózata, a túlcsonduló érzelmi megnyilvánulások ragadták magukkal, hanem a morális elmélkedések a szereplői szolamokon keresztüli megszólaltatása által lehetőséget kaptak az erkölcsi értékrenddel való azonosulásra is. Bíró Ferenc úgy véli, hogy azon művek érthettek el jelentős népszerűséget a korszak olvasóközönsége körében, amelyekben a bölcsesség, a példázat, az elmélkedés nem önmagában, hanem morális tanulságra vezető, önálló történetben szólalt meg.⁴⁹ Szintén Bíró szavait idézve, az „elbeszélés szellemének elszabadulása”⁵⁰ a korszak irodalmi-kulturális életének természetes jelensége volt, amely a morális elmélkedéseket fiktív vagy valós történetekben megfogalmazó példázatoság nyomán bontakozott ki az erkölcsi irodalomban.

Krisztina erkölcsi magatartása és a keresztény nemesi társadalom gátlástalansága, eleganciával palástolt romlottsága között rendeltetésszerű (az ógörög poétikai hagyományhoz illeszkedő) konfrontáció képződik,⁵¹ amely a külsőségek ábrázolásában is releváns: Krisztina szépségének leírásakor az erotikum korlátozása, a keresztény erkölcsiösség került kitüntetett pozícióba.⁵² Wolfgang Kayser szerint általánosan jellemző a heroikus románokra, hogy az ábrázolás eszközei között kongruencia figyelhető meg, a direkt (az elbeszélő által adott) és az indirekt (a figura által önmagáról adott) kép jelentéstartalma tökéletes megfelelést mutat, mivel a karakterek szavai és magatartása igazolhatóvá teszik a nekik tulajdonított jellemvonásokat.⁵³ Krisztina szépségének narrátori leírása⁵⁴ pontosan megfelel a róla alkotott szereplői szolamoknak.⁵⁵ Testének esztétikuma egynemű, az erényt, az erkölcsi tisztaságot, a szexuális vonatkozások nélküli szépséget tükrözi, s ezek a heroikus mintázatoknak megfelelően konstans állapotként rögzülnek. Bahtyin szerint az antik szépprózából örökölt heterogén elemek az ún. „kalandidő” jelenségében oldódnak fel, lényegében a történeti idő és a biografikus idő közötti feszültségben mintázva a kalandsorozatok „jelentéktelenségét” a szereplők életére, szellemiségére nézvést. Az átélt nehézségek, megpróbáltatások kevés (vagy semmiféle) életrajzi, pszichológiai szerephez

49 Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 1998³), 199.

50 Uo., 191.

51 MAY, „Az első magyar heroikus regény”, 10–11.

52 BÓDI Katalin, „Testábrázolás a 18. században: Kép és regény”, in *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila és GÖNCZY Monika, 232–256 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2010), 251.

53 Wolfgang KAYSER, „A modern regény keletkezése és válsága”, ford. V. HORVÁTH Károly, in *Narratívák 2.: Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta, 173–202 (Budapest: 1998), 175.

54 „ragyogó szemeinek friss, de kedveltető szemérmességével tartóztatott forgási, ortzáinak mértékelt pirossággal egyveles fejjérsege, e’ mellett az igaz erköltsel meg-egyező, és mind Neméhez, mind gyenge idejéhez illendő kegyessége, és Esztendein fellyül meg-érett elmés itélete tsak annak szivét nem sérthette, a’ ki személyét nem látta.” *Buda várának vissza-vételekor a’ keresztények fogságába esett egy Kártigám nevű török kisaszszonynak ritka, és emlékezetes Története*, Mellyeket némelly különös fel-jegyzésekből magyar nyelvbe foglalta bodóbaári, és nagy-lútsei MÉSZÁROS Ignácz, Posonyban, Landerer Mihály’ betüivel, 1772, 9.

55 „Minden hízeltkedés, vagy színlés nélkül pedig meg-kell vallanom, hogy te mind a’ szépségnek, mind a’ ditséretes erköltsnek tekkéletes példája vagy, kihez hasonlót e’ Világ-kerekségén ritka találni; azt tartom tehát, hogy ugyan ez a’ drága kints lészen egyetlen oka, mért a’ Hertzeg személyednek birtoka után vágyódik.” Uo., 62.

(nem) jutnak, a kalandidő a hősök életkorát sem befolyásolja, a kalandokkal átélt idő „nem méretik, és nem jön számításba”, a tetszőleges mennyiségben egymásra halmozott kalandokon belüli napok, órák, percek nem egyesülnek reális időbeli sorrá.⁵⁶ „Ebben az időbeliségben ismeretlen minden változás: a világ mindvégig ugyanolyan marad, amilyen kezdetben volt, a hősök élete biográfiai értelemben szintén nem változik, érzéseik is mozdulatlanok, sőt, az emberek még csak nem is öregszenek ezen időn belül.”⁵⁷ Bahtyin ugyanakkor figyelmeztet, hogy az átélt események sora „úgyszólván megszilárdította őket, ellenőrizte és hitelesítette önmagukkal való azonosságukat, állhatatosságukat és változatlanosságukat.”⁵⁸ Feltételezésünk szerint a kortárs befogadókban épp e változatlanosság, a megpróbáltatások, viszontagságok ellenére is állhatatos és szilárd jellem válthatott ki elismerést. Minthogy a heroikus román nem hagy teret a toposzoktól való radikális eltérésre, a szélsőséges karakterek jellemének árnyalatnyi változtatására (amelyet a romantikus irodalomszemlélet, jogtalanul, a heroikus román hiányosságaként ró fel), a szereplők életének alakulástörténete érzékeny összhangot képez a narratíva eszmei üzenetével, a cselekményben mintázódó erkölcsös magatartás követelményével.

A *Kártigám* az erkölcsös életvitel, „az igazságtalanságot zokszó nélkül elszenvedő erény, a könnyek között is békésen tűrő önmegtagadás”⁵⁹ követendő példáját komplex problémakörben jeleníti meg, az identitás folytonos átalakulásán, az identifikáció problematikusságán keresztül mutatva be a morálisan feddhetetlen életvitel üdvös voltát. Végigtekintve a karakterek szövevényes kalandorozatán, valamennyiük életére döntő befolyást gyakorolnak a színlelt identitás misztikumai, a megtevesztés különféle módozatai. Valós személyiségük (olykor nemi identitásuk) elfedése egyrésztől az önvédelem egyik formájaként jelenik meg: Krisztina az ártatlansága megóvása érdekében álcázza magát férfinak algériai rabsága alatt. Noha erkölcsi tisztaságában nem károsodik, mint keresztény „férfit” egyéb megpróbáltatások érik, előbb felekezeti állhatatosságát teszik próbára, később ebbéli tántoríthatatlansága, s a basa leányával, Abdellával ápolt kapcsolata következményeként élete is veszélybe kerül. Szökésükkor Abdella ugyancsak kénytelen színlelni identitását, Krisztinához hasonlóan férfinak álcázva magát. Csupán ezt követően tudatosul benne, hogy a fiatal férfiként megismert, magát Bojárdó néven bemutató Krisztina voltaképpen leány. Nevének és ideiglenes álneveinek az identifikációban, az élettörténetben betöltött meghatározó szerepét szemlélteti az elbeszélő névhasználata. Bár a kötet cím *Kártigám*ként nevezi meg főhősét, a megkeresztelkedés pillanatától (gyakorlatilag a textus első harmadától) főszereplőnk „beszélő névvel”, Krisztinaként jelenik meg. Hasonló következetesség jellemzi a narrátort, amikor a Krisztinára erőltetett áazonosság paktumát a cselekmény szintjén is érvényesíti, szökéséig Bojárdóként emlegetve a leányt. Jóllehet

56 Mihail BAHTYIN, „A tér és az idő a regényben”, in Mihail BAHTYIN, *A szó esztétikája: Válogatott tanulmányok*, vál. ford. KÖNCZÖL Csaba, 257–302 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1976), 260–266.

57 Uo., 263.

58 Uo., 276.

59 BORBÉLY Szilárd, „»A tovább gondolkodó olvasó...«: Márton László regénye és a *Kártigám*”, in BORBÉLY Szilárd, *Árkádiában: Történetek az irodalom történetéből*, Alföld könyvek, 37–41 (Debrecen: Csokonai Kiadó, 2006), 39.

a hősnő környezete gyakran tévedésben van a személyazonosságát illetően,⁶⁰ az elbeszélő következetesen ragaszkodik az álnevek, álruhák biztosította hamis identitás fenntartásához, így a befogadókat is részesévé teszi a színlelt azonosságok megtévesztő játékának. Értelemszerű, hogy a kamuflázsok szerteágazó komplexumában, amikor a megtévesztő álca olyan hitelesen működik, hogy még a legközelebbi családtagot is félrevezeti, csupán a név szavatolja a valódi azonosság felismerését.⁶¹ Sem az elrabolt Krisztinát kereső Sándor herceg, sem a fogságból menekülő Krisztina nem ismer rá szerelmére, amikor Gróf Szelimóként és Bojárdóként találkoznak, csupán a névazonosítást követően.⁶²

A fentiekben vázolt, identitásproblémákat mintázó írói eszközök a főszereplő, Krisztina életében koncentrálódnak. Szinte valamennyi változatát elszenved(tet)i. Heroikus mintázatai szerint a hős életének alapelemévé válik a megtévesztés, amelynek egyszerűsmind cselekvő részese és szenvedő alanya.⁶³ Ekként a színlelt identitás felöltése a bosszúállás eszközévé is válhat. Lorindó grófnő vagy Hermene a retorzió érdekében alkalmazza az álöltözetek, hamis személyiségek megtévesztő gyakorlatát, az őstoposzoknak megfelelően konfrontációkat, a lezárást késleltető helyzeteket teremtve.

Különösen alkalmas terep az identitás kérdéseinek latolgatására a főúri álarcosbál, amely reprezentatív módon a színlelt identitás viselésén, a társadalmilag elfogadott hazugság alkalmazásán alapul, s természetsszerűen megköveteli a valódi személyiség- és testi jegyek elváltoztatását, felismerhetetlenné tételeit. Krisztina a bálon Diána, a vadászistennő képében jelenik meg, ahol maga is reflexió tárgyává teszi életének alakulástörténetét: „az Egeknek megfoghatatlan végezéséből ez előtt rabnak ugyan, de nem Isteni Aszszonynak születtem”.⁶⁴ Eszerint az egyéni életút alakulásában kevés szerephez jutnak a személyes cselekedetek, változásait felsőbb (transzcendens) akaratok vagy kimagasló képességű személyek befolyásolják. Főszereplőnk esetében elsődlegesen Sándor herceg tölt be ilyen szerepet, másodlagosan az akadályoztatásért, bonyodalmakért felelős ármanýkodók. Szintén jelentősek a Krisztina életének alakulását közvetve meghatározó közösségek, a felszabadító háborúk során a keresztény sereg, a francia udvari méltóságok, az algériai kalózok vagy a rokonság. Nem meglepő, hogy a török főméltóságú leányból rabbá, kereszténnyé, grófnővé, keresztény „férfivá”, s végül hercegnévé váló Krisztina az életút elbeszélésének, a valós identitás meghatározásának feladatához kétkedően viseltet: „mindazáltal magam sem tudom, ki, és mi legyek”.⁶⁵

Miután Krisztina megkeresztelkedik, szemléletmódja átalakul, a nagy felekezetek világnézeti különbségeire reflektál, egyszerűben felismerve, hogy a keresztények eltérő szabályrendszer szerint gondolkodnak, viselkednek. E szabadság revelatív átélése különösen izgalmas egy muszlim neveltetésű leány szemszögéből:

60 BODOR Béla, *Régi magyar regénytükrök* (Pécs–Budapest: Halász & Társa, 2001), 83.

61 BORBÉLY, „A tovább gondolkodó...”, 39.

62 VÖ. MAY István, *A magyar heroikus regény története*, Irodalomtörténeti füzetek 112 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 75–78.

63 Uo., 18.

64 MÉSZÁROS, *Buda várának...* (1772), 123.

65 Uo., 124.

Tsudálatos dolog! mely izetlen vala eddig néki a' Keresztények között élni, és az ő szokásokhoz magát alkalmaztatni, olly kész, és hajlandó kedvel viseltetett az után mind egyikehez, mind másikához, egy szóval: maga megvallotta, hogy számtalan okai volnának állapotjának meg-változásán szívesen örvendezni, mivel akképen a' kárhozatos vallásának tévelygéséből nem tsak ki-menekedet, de egyéb aránt-is látná, hogy Párisban sokkal nagyobb vigasztalással, és kedv töltéssel mulathatja üdejét, mint sem Török-Országban, holott az Aszszonyi Nem fél annyi szabadságban sem él, mint Frantzia-Országban.⁶⁶

A felekezetváltás után Krisztina következetesen (már-már explicit példázatossággal!), sok esetben testi épségét és életét kockáztatva tesz tanúbizonyságot hitbéli állhatatossága, szilárd erkölcsi értékrendszere mellett. Elkötelezettsége nem meglepő, hiszen környezetében a kereszténység egyértelműen magasabb rendű életformaként jelenik meg: ezt egyfelől a törökök Magyarországról való kiűzésével a kollektív győzelem, másfelől az egyéni karakterek megkeresztelkedése jelképezi. Minthogy a keresztény európai kultúra évszázadokig hirdette a pogány (főként iszlám) világgal szembeni felsőbbrendűségét, s e kultúrán kívüliek eredendően alacsonyabb státuszúnak számítottak,⁶⁷ a történet muszlim szereplői ösztönös, reflektálatlan vonzalommal viseltetnek a kereszténységhez. E narratívában az idegenség-tapasztalat átmeneti tapasztalatként jelentkezik, maguk a szereplők tevékenykednek azért, hogy aktuális környezetükben az idegenség bélyegét ignorálhassák. Habár az áttértek, a „bekerültek” nem tartoznak sem az adott emlékezetközösséghez, nincsenek ismeretében a kulturális, nemzeti szimbólumkészletnek, mégis problémamentesen sikerül integrálódniuk a társadalomba az egyetemes, nemzetek feletti szemlélet, világ- és értékrend, a kereszténység irányelveit elfogadva, s követendő életmintának választva. Az iszlám elhagyása, a mentalitás- és viselkedésbeli szemléletváltás tehát a narratíva összefüggésrendszerében nem szül ellentmondást a keresztény hit, erkölcs és értékrendszer melletti állhatatos kitartás érvényesítésével. Ami a keresztény szellemiségben elítélendő, egy muszlim hitű szempontjából megkövetelt. Noha környezete is másformán viszonyul Krisztinához, miután felveszi a kereszténységet, a rang- és felekezeti különbségekből adódható konfliktusokra a leány Damoklész kardjaként tekint. A boldogság és lelki megnyugvás üdvéért végül a lezárás megvilágosító eseménye szavatul: az álruhában felbukkanó Ibrahim Krisztina tudomására hozza, hogy nem ő Krisztina, s fivére vér szerinti édesapja, csupán a szüleit vesztett gyermekek nevelője. Ennélfogva valós, magyar nemesi származására is fény derül. E mozzanat feloldhatóvá teszi a származásbeli különbségekre visszavezethető kételyt, s hitelesíti Krisztina állhatatos keresztényi magatartását, nyilvánvalóvá téve, hogy származásából adódóan eleve elszakíthatatlan kötelék fűzte felekezetéhez.

Eredettörténetét hallván Sándor herceg bizonyossá teszi Krisztinát, hogy magyar főrendű származása elégséges biztosíték a házasságukhoz. E mozzanat a hierarchikus szerepek felekezeti függő eltérését szemlélteti, hangsúlyozván, hogy egy török főméltóság

⁶⁶ Uo., 8.

⁶⁷ S. VARGA Pál, „Idegenség és önkép az irodalomban: Néhány példa a 19. század magyar irodalmából”, in S. VARGA Pál, *Az újrászótt háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, 75–86 (Budapest: Ráció Kiadó, 2014), 79.

leánya korántsem rendelkezhet olyan társadalmi státusszal és megbecsültséggel a keresztény világban, mint egy alacsonyabb rendű, de keresztény nemes leánya. Amíg Krisztina esetében a muzulmán származás terhe alóli feloldás eredményeként probléma nélkül egybekelhet a herceggel, addig Abdella, az algériai basa leánya a keresztény világban „csupán” egy lovászmester felesége lesz. Mivel a hierarchikus szerep átfordulására Abdella esetében nem mutatkozik lehetőség, a szakirodalom azon megállapítása, hogy a *Kártigám* „az alulról való felemelkedés narratívája”,⁶⁸ más szereplők szemszögéből nem igazolható.

Szerzőnk közelítése a magyar vonatkozásokhoz (a kezdőpont geográfiai és történelmi elhelyezése Buda felszabadításának évébe) vélhetően a heroikus történetek idő- és térbeliségével kapcsolatos feszültséget igyekszik megragadni. Bahtyin pontosan amellett érvel, hogy egy heroikus román esetében szó sem eshet konkrét történelmi lokalizációról;⁶⁹ a vég nélküli kalandidőben a véletlenszerűség veszi át a kezdeményező szerepet, „a teret és az időt absztrakt, merőben technikai kapcsok fűzik össze, az időbeli folyamat minden mozzanata megfordítható, és a térben áthelyezhető”.⁷⁰ Az antik források világa idegen természetű, meghatározhatatlan, lokalizálhatatlan, ismeretlen, konkrétságának foka erősen korlátozott, annak okán, hogy az idő- és térbeli konkretizálás, azok belső törvényeinek vagy kötődéseinek bevonása korlátozná a véletlenszerűség hatásfokát a cselekmény bonyolításában.⁷¹ Csakhogy jelen esetben a történetbe ágyazódó hazai összefüggések a zárlat revelatív eseményét készítik elő. Mészáros az időbeli (történelmi) valóság birtokbavételét⁷² a narratív sémák kiegészítésével viszi véghez.

Mészáros fordítása, habár stílusával, formai, tartalmi vonatkozásaival, s retorikai eszköztárával még erősen kötődik a barokk esztétikumhoz, mintateremtése, a szövegbe kódolt erkölcsi tanítás konzisztens jelenléte viszonyítási alapként szolgált a 18. század végi prózairodalom számára. Megalkotottságának ilyesféle dimenzióival, az ideologikus mintázatok színre vitelével nem egyedülálló a korszak irodalmában, hiszen közel másfél évtizeddel később egy újabb román ér el a *Kártigám*éhoz hasonló sikereket.

Kitekintés: Etelka (analógiák, párhuzamok)

Dugonics András életművének központi alkotásával kapcsolatban szintén ismereteselek Kazinczy ellentmondásosnak tűnő reakciói. Az *Orpheus*ban közölt recenziója egyértelműen méltatja az *Etelkát*,⁷³ a nyilvánosságnak szánt elismerés és a magánlevelezésben

68 MAY, „Az első magyar heroikus regény”, 5.

69 BAHTYIN, „A tér és az idő...”, 262.

70 Uo., 269–270.

71 Uo.

72 Uo. 258.

73 „Prof. Dugonits András Úr Etelkát újjobban nyomtattatja. Azok, a’ kik ezt úgy nézik, mint közönséges Románt, melly szerelmet tanítani, vagy tsak némelly munkára nem született elmét egynehány únalmas óráitól dajkai dallás formán meg-szabadítani akar, erről a’ munkáról igen kantsalúl ítélnék: De nem ez vólt az Író szándéka. Ő bennünket Atyáinknak régi idejekre akart vissza-vinni; azoknak szokásokat, életek módját, országlásokat ’s a’ t. tette elinkbe, adagiuminkat mentette-meg az el-veszéstől. Némellyek durvák és a’ mostani kényes füleket meg-sértik: de az Árpád’ idejéhez nem éppen illetlenek. Az, a’ ki ítélve olvas, az

megfogalmazott gondolatai között azonban markáns ellentét feszül a román megítélését illetően: Ráday I. Gedeonhoz írt levelében már kifogásainak ad hangot.⁷⁴ Véleményében a legalacsonyabb popularitás jelenléte helyénvaló a korfestést tekintve, a poézis körén belül azonban tűrhetetlen, a ponyvanyomtatványok közé számúzi az *Etelkát*, a nyelvisztizikai, hangnemi szintek keverésének gyakorlatát ugyanis tűrhetetlennek minősíti.⁷⁵ Kazinczy szemléletében az *Etelka* „a poézis felől szemlélve a hangnemi keveredés miatt ítéltet el, az ízlés felől szemlélve viszont a galantéria miatt, amely [...] alapvetően a viselkedés, az életmód jellemzésére szolgáló kategória volt, olyan, amelyet mielőbb szükséges levetkezni annak, aki a kényesebb ízlés elérésre vágyik”.⁷⁶ Dugonics gyakorlatának hátterében azonban más indítékok állottak; Szörényi László szerint a magyar nyelvű erudíció közvetítésének alapcélkitűzése motiválta.⁷⁷ Műveltség és a nemzetiségi kérdések tudatos szerzői technikával történő összefonódását szemlélteti az *Etelka* grandiózus jegyzetanyaga is, amely Dugonics elképzelésében a szórakoztató kalandtörténet történelmi ismeretekkel való (s ezáltal a román didaktikus vetületét erősítő) kiegészítését szolgálta. *Etelka* életének erkölcsi példázata a fiktív hősnő történetén keresztül exponálódik, míg a történeti, nemzeti, hazafias téma elsősorban a jegyzetekben jelenik meg. A hasznosnak ítélt ismeretek közreadásával, népszerűsítésével, a nehezen elérhető vagy idegen nyelven olvasható dokumentumok magyar nyelvű közzétételével Dugonics „látványosan és direkt módon valósította meg a szórakoztatva nevelés elvét”.⁷⁸ Szinte valamennyi prózai szövegét e képzetnek rendelte alá, olykor explicit módon hivatkozva

ilyeneken nem akad-fel, hanem inkább szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonitsát.” *Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai könyvtár: Források, Régi kortársaink 7 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2001), 34–35. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

74 „Ezen útamra a’ Dugonits Etelkáját hoztam-el magammal; a’ kotsiba azzal töltöm időmet. Én ennek a’ könyvnek látásán elejénten nagyon meg-örültem, hazafiúi el-ragadtatást ’s tsak Őseink előtt esmeretes felséges egygyűsűséget ’s Magyar tüzet reménylven: ah, de mint szomorodtam-el midőn a’ leg-ízetlenebb galanteriát a’ leg-alacsonyabb popularitást ’s gyermeki affectatiót *hogya Magyar vagyok* találtam benne. Én is tsak-nem a’ szenyvedhetetlenségig, tsak-nem a’ más Nemzetek meg-bántásáig kevélykedem abbann hogy Magyar vagyok: de még is Etelkát olvasván sok helyekenn mint egy el-szégyenlettem magamat látván azt hogy Pajtás Uram magát miként teszi nevettségessé a’ Magyar névnek illetlen ’s ok nélkül való emlegetéseivel. – El-hallgatom azt hogy a’ könyv, ha úgy tekintjük tsak mint Románt, tsak-nem az Argirus és Stilfrid Classisába való. – Nevettségés a’ szók’ derivatióibann és faragásibann is. Én Augustusba okvetetlen Nagyságodhoz megyek, még pedig hogy leg-alább egy hetet Nagyságodnál töltsék. Engedje meg ezt Nagyságod nékem; tégye drágábbá életemet ezzel.” *KazLev I*, 191–192. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

75 DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 418.

76 Uo., 419.

77 SZÖRÉNYI László, „Dugonics András”, in SZÖRÉNYI László, *Memoria Hungarorum: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, 108–140 (Budapest: Balassi Kiadó, 1996), 112–113.

78 PENKE Olga, „Utószó: Az *Etelka* története és kontextusai”, in DUGONICS András, *Etelka*, kiad. PENKE Olga, Csokonai könyvtár: Források, Régi kortársaink 8, 409–456 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2002), 448. E célkitűzéshez illeszkedik a közmondások, szólások használata is. Dugonics András tudatosan, a magyar nyelv védelme iránti elkötelezettség jegyében gyűjtötte és alkalmazta a régi magyar közmondásokat és szólásokat. Szemerkényi Ágnes úgy véli, hogy Dugonics előszörban a jellemábrázolás eszközeként tekintette a közmondásokat, használatukkal a szereplők árnyalt bemutatására, vonzóvá tételére törekedett. Vö. SZEMERKÉNYI Ágnes, „Irodalom és folklór Dugonics András *Etelka* című regényében”, in *Folklór és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, 139–153 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005).

a román tudásközvetítő és erkölcsnevelő jellegzetességeire,⁷⁹ hangsúlyozva, hogy tematikusan „a régmúlt megörökítésre méltó eseményeihez kell kapcsolódnia, az érzelmekre kell hatnia és erkölcsi tanulság megfogalmazására kell alkalmasnak lennie”.⁸⁰ Jóllehet Dugonics érvkészlete idővel közhelyszerűvé válik, a román erkölcsi hasznosságát, a példaadás fontosságát és műveinek didaktikus olvasatát érintő szerzői állásfoglalások egész munkásságát meghatározzák.⁸¹

Dugonics életművének két sűrűsödési pontja, az eposziség és az őstörténeti érdeklődés együttes megvalósulása több alkotásában is megfigyelhető, az igazán jelentős sikert azonban a két, jól ismert hagyomány, a heroikus barokk próza és a honfoglalás egy-másra vonatkoztatásának gyakorlatával érte el.⁸² E két tradíció összepárosítása Dugonics leleménye, megvalósítása nóvumként hathatott a korszakban. A heroikus román toposzkészletét az egyértelműen megfogalmazott ideologikus célzat, a hazafiság felmutatása egyesíti, a szerelmi tematikával csaknem egyenértékű szerepbe hozva a nemzeti alapeszmét; ezek a finnugor rokonság és a hagyományos eredetmagyarázat integrálásával kapcsolódnak össze. Mint általában a heroikus románok esetében, a múlt titka a cselekmény végén tárul fel, hasonlóan a *Kártigám*hoz: kiderül Etelka valós származása, amely előkészíti a kalandsorozat boldog lezárását. Míg Krisztina történetében a házasságkötés a megérdemelt boldogság narratív betetőzéseként értelmezhető, ugyanez Etelka és Etele egybekelésével nem csupán a heroikus-gáláns történetek konvencióit érvényesíti, hanem mintegy összekapcsolja az eltérő hagyományokat is. Mivel Árpád vezér leánya, Etele pedig karéliei herceg, házasságuk („sátorosságuk”) révén a hun–magyar és finn–magyar eredetmítosz ellentmondásmentesen ötvözhető, s egymásra találhat a nemzedékekkel korábban szétvált ősi nép.⁸³

Az *Etelkának Kúlcsa* szövegéből tudni, hogy az *Etelka* ezer példánya kelt el a kiadás első évében, amely, a korszak könyvkiadói és -kereskedői viszonyait figyelembe véve, szenzációs mennyiségnek tekinthető. Országszerte nagy lelkesedéssel olvasták,⁸⁴ egyházi és világi személyek egyaránt. Általános olvasói eufóriát szemléltet a Dugonicsot elárasztó üdvözlő levelek, köszöntő költemények sokasága, melyre a korábbiakban nem

79 „Édes Etelkám! ha az Isten rá segít: hogy eszednek hasznát veheted; tapasztalni fogod: hogy ezen Könyvem is sok szép-régi-érzékeny; és mind olvasásodra, mind kedved’ legeltetésére méltó és illendő dolgokat foglal magában. Ugyan-azért benne gyönyörűséget lelheted. A’-mi a’ hasznót illeti (erre pedig a’ költeményes [!] eszek leg-fő-képpen vigyáznak: hogy csupa hívságos dolgokat ne firkállyanak) tapasztalni fogod: hogy mind-azokat, a’-mik írva vannak, javadra fordíthatod: midőn az Istennek Kegyességét, Könyörületességét, Jóságát, és fő-képpen atyai Gondviselését olvasod.” DUGONICS András, *A’ szerecsenek, Első könyv: Európai történetek* (Pozsonyban és Pesten: Fűskúti Landerer Mihály’ betűivel és kölcségével, 1798), [4.]

80 PENKE, „Utószó...”, 435.

81 PENKE Olga, „Dugonics előszavai”, *Tiszatáj* 55, 2. sz. (2001): 63–79, 73, 78.

82 SZILÁGYI Márton, „Dugonics András és az »idegenek«”, in SZILÁGYI Márton, *Határpontok*, 92–102 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007), 93.

83 DEBRECZENI Attila, „»szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonitsát«: Dugonics András Etelkája a 18. század végén”, *A Tiszatáj diákmelléklete*, 150 sz. (2015): 1–11, 9. Vö. BÍRÓ Ferenc, „A »karjeli« rokonság: A magyarság eredetének kérdése Dugonics András »Etelka«-jában”, *Irodalomtörténet* 68, 1. sz. (1986): 51–61.

84 PENKE, „Utószó...”, 476.

akadt példa. Nem meglepő, hogy a szerző hamarosan átdolgozott, bővített formában jelentette meg szövegét. Harmadik, s egyben utolsó kiadását jelentősen átalakította, Dugonics az *Etelka* szegedi nyelvjárás szerint átdolgozott kiadásában fantáziát láthatott az élő, népies beszédmódhoz alkalmazott szöveg könnyebb befogadásában, memorizálhatóságában, az oralitásban való meggyökeresedésében és továbbhagyományozódásában. Színpadi feldolgozása viszonylag korán, 1792-ben elkészült: Soós Márton átdolgozása *A' megszomorított ártatlanság avagy az ártatlan Etelka méltatlan szenvedése* címmel került nyomdaprés alá, később színpadra. Ehhez kapcsolódik az *Etelka* folytatásaként számon tartott *Etelka Karjelben* (1794), eleve színpadra írva, végül a quasi-trilógia harmadik részeként a *Jólánka, Etelkának leánya* (1803–1804).⁸⁵ A *Jólánka* már egyértelműen az előzetes olvasottságra és ismeretekre épít, nem teremt önálló világot, ekként az *Etelka* folytatása jóval sikerületlenebbnek, kidolgozatlanabbnak tekinthető. Átdolgozásaival, folytatásaival Dugonics szemmel láthatóan azon munkálkodott, hogy meghosszabbítsa az *Etelka* sikerét. A három kiadás, a színpadra írt *Etelka Karjelben*, valamint a folytatásnak tekinthető *Jólánka, Etelkának leánya* együttesen egy több ezer oldalt kitevő szövegcsoporthoz alkotnak, amely révén az „Etelka” hívószóvá, anakronizmussal élve „branddé” alakult. Próbálkozásai ellenére úgy tűnik, Dugonics mégiscsak az *Etelkában* tudta elérni, hogy a „kortársait izgató nemzeti történeti témákat és vitákat az aktuális politikai és társadalmi problémák áttételes bemutatásával” összekapcsolva kielégítse olvasói érdeklődését.⁸⁶

Dugonicsnál is megfigyelhető Mészáros kommentáló gyakorlata, amikor később készült szövegeiben, főként a paratextusokban folyamatosan reflektál főművére, az *Etelkára*.⁸⁷ Penke Olga Dugonics előszavait vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a „rendkívüli könyvsiker, amely az *Etelka* megjelenését követi, feltehetően épp annak köszönhető, hogy írója nem pusztán a politikai mondanivaló, hanem a műfaj megválasztása és formálása szempontjából is meg tudott felelni olvasói elvárásának, amelyet ráadásul az olvasóval kialakított dialógusnak köszönhetően hatékonyan formálhatott is”.⁸⁸ Első sikereit követően a jelenségre érzékenyen odafigyelő Dugonics már reflektív, tudatos módon irányítja a műveit érintő, a szerző és olvasóközönsége között kialakult (de alakítható, sőt alakítandó) dialógust.⁸⁹

85 Uo., 424. Vö. SZÖRÉNYI, „Dugonics...”, 122–126.

86 PENKE, „Utószó...”, 436–437.

87 „Etelkám az Ország jó neven vette: mivel annak számos Példányait, egy esztendő alatt, úgy el-kapkodta: hogy azt újra a' Sajtó alá tennem, és, nem sok idő múlva, szebb, és válogatottabb színben elő-adnom kellett. Éppen nem kételkedem benne: hogy ezen, arany Pereczeim-is hasonló indúlattal fogadgyák az igazi Haza-fiak. Mivel nem különben, ezen munkámban-is, honnyai történetek vannak.” DUGONICS András, *Az arany Pereczek: szomorú történet öt szakaszokban* (Posonyban és Pesten: Fűskuti Landerer Mihály' költségével és betőivel, 1790), [7.]

88 PENKE, „Dugonics előszavai...”, 66.

89 Uo., 72.

Sok évtizeden keresztül a *Kártigám* mint a népszerű, populáris széppróza reprezentánsa jelképezte a *románt*. Később, úgy tűnik, e pozíciót az *Etelka* nyerte el tőle. Népszerűségének ténye a források tükrében alighanem vitathatatlan, a háttértényezőire vonatkozó ismereteink viszont korlátozottak. Irodalomtörténet-írásunk sok évtizeden keresztül megelégedett a jelenség tényének rögzítésével, a kazinczyánus értelmezési konstrukciót hagyományozva generációról generációra, miközben kevesen vállalkoztak a szöveg és az olvasóközönség közötti kapcsolat, s e kapcsolat működéséből eredő siker feltérképezésére. Tanulmányom elsősorban azt kívánta érzékeltetni, hogy Mészáros fordításának megítélésében sem a kazinczyánus, sem a romantikus irodalomszemlélet nem eredményezhet a *Kártigám* népszerűségének valós működésére vonatkozó adekvát megállapításokat. Figyelmüket elkerüli a román publikálásának közege, az alakulás folyamatában lévő (ennélfogva differenciálatlan, rendkívül heterogén) olvasóközönség elvárása és érdeklődése, valamint a szövegnek az ismert sémaelemeken túllépő megalkotottsága, amely láthatólag érzékeny volt a társadalmilag-kulturálisan kondicionált tapasztalatokra. Ahogy a bevezető felhívta a figyelmet a szociológiai szempont érvényesíthetőségének korlátaira, az összegzésben is elkerülhetetlen ennek hangsúlyozása. Megítélésem szerint a forráshiányokból adódó következtetlenségek, az évtizedeken (évszázadokon) át hagyományozódó interpretációs sémák felülírása poétikai közelítéssel valósítható meg a szövegbe kódolt, s e minőségükben a népszerűség biztosítékeként szereplő aspektusok dekódolásával. Sikere, évtizedeken át tartó népszerűsége egyrészt rávilágít, hogy a román térhódításával, az olvasók fokozatos bevonásával komoly potenciált jelent az olvasóközönség növelésében, s nem utolsósorban a könyvkiadás hazai felvirágoztatásában. Másrészt (hasonlóan az *Etelkához*) az *utile et dulce* elvének következetes megvalósításával a siker (népszerűség) ideologikus mintázatát szemlélteti.